

بررسی شرایط مترجم قرآن (با توجه به دیدگاه آیه الله معرفت)

محمد علی رضائی اصفهانی

دکترای علوم قرآن و حدیث

چکیده: در این نوشتار شرایط عام و خاص مترجم قرآن به تفکیک مطرح و از آنجا که آیه الله معرفت در دو کتاب تاریخ قرآن و التفسیر و المفسرون به این بحث پرداخته اند، به بررسی نظرات ایشان و مقایسه آنها با دیدگاههای دیگران پرداخته شده است.

کلید واژه‌ها: قرآن، ترجمه، نقد و بررسی، معرفت.

درآمد

موضوع «شرایط مترجم قرآن» از موضوعاتی است که مورد بررسی دقیق قرار نگرفته و در کتاب‌ها و مقالات به صورت جزئی و پراکنده بدان اشاره شده است. از جمله منشوراتی که به شرایط مترجم اشاره کرده اند، عبارتند از: تاریخ قرآن، التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشیب، البیان فی تفسیر القرآن، اصول و مبانی ترجمه قرآن، تاریخ ترجمه قرآن در جهان، مجله مترجم در مقالات متعدد، مقاله‌ای از یوجین نایدا، آسیب‌شناسی ترجمه فارسی قرآن کریم، فن ترجمه در ادبیات عرب، مناهل العرفان، پیوست‌های ترجمه قرآن و قرآن ناطق.

قاعده عقلایی آن است که هر کس می‌خواهد کاری انجام دهد ضروری است آمادگی‌ها و شرایط لازم برای انجام آن کار را داشته باشد. مترجم قرآن نیز از این قاعده مستثنی نیست،

اما مترجم قرآن دارای دوجنبه است جنبه مترجم بودن و جنبه ترجمه کردن قرآن،

که هر کدام دارای مقدمات، لوازم و شرایط ویژه است، یعنی مترجم قرآن لازم است شرایط عام مترجم را دارا باشد همانطور که ضروری است شرایط ویژه خاص ترجمه قرآن را نیز دارا باشد.

شرایط عام مترجم

این شرایط به دو بخش تقسیم می شود:

الف: شرایط لازم هر مترجم که در تحقق اصل ترجمه دخالت دارد و نبود آنها به اصل

ترجمه ضربه می زند. این شرائط عبارتند از:

۱- آگاهی از زبان مبدأ و مقصد

صاحب نظران و مولفان ترجمه بر این شرط پافشاری کرده اند^(۱) از جمله آیه الله خوئی؛ در مورد شرایط مترجم می نویسند: «باید در ترجمه تسلط و احاطه کامل به لغتی باشد که قرآن از آن به زبان دیگر منتقل می شود.»^(۲)

البته مقصود از آگاهی و تسلط در اینجا، تسلط بر زبان و قواعد آن بصورت مطلوب و نسبی است نه تخصص ادیبانه^(۳).

از این رو برخی صاحب نظران از این شرط این گونه تعبیر کرده اند: «تسلط به زبان و ادبیات سرزمین مادری و ظرایف و ریزه کاری های آن.»^(۴)

و در مورد ترجمه قرآن آگاهی از لغت عرب، صرف، نحو، معانی و بیان لازم است همانطور که تسلط نسبی بر ادبیات زبان مقصد مثلاً زبان فارسی برای مترجم فارسی زبان لازم است.

۲- آگاهی از موضوع ترجمه

برای ترجمه هر متن شناخت موضوع و ابعاد آن ضروری است و گرنه مترجم در ترجمه اصطلاحات با مشکل جدی روبرو می شود. این شرط مورد تاکید برخی صاحب نظران و مترجمان بنام است.^(۵) در ترجمه قرآن نیز شناخت قرآن و محتوا و اهداف هدایتگرانه ی آن لازم است.

۳- پرهیز از پیشداوری

هر مترجم دارای بینش‌های خاص مذهبی، کلامی، فقهی و تفسیری است از این رو در قید پیش فرض‌های ذهنی خود است و با عینک خاص خویش به متن مورد ترجمه، می‌نگرد، البته این پیش فرض‌ها دو دسته هستند:

اول: پیش فرض‌های ضروری هر متن، که لازم است در ترجمه‌ی آن مورد توجه قرار گیرد. از این پیش فرض‌ها با عنوان «مبانی ترجمه» یاد می‌شود.

دوم: پیش فرض‌های غیر ضروری، مثل پیش فرض‌های فلسفی، سیاسی، اجتماعی و دیدگاه‌های شخصی که هر مترجم دارد اما دخالت آنها در متن نه تنها مفید نیست بلکه گاهی زیان‌آور است.

برای مثال کسی که طرفدار مکتب جبر است و یا کسی که طرفدار اختیار و آزادی مطلق انسان است اگر دیدگاه خود را در ترجمه اعمال کند، موجب می‌شود که برخی آیات از ترجمه واقعی خود دور شوند.

البته جلوگیری از رسوخ پیش فرض‌ها و دیدگاه‌های مترجم در ترجمه بسیار مشکل است، ولی مترجم می‌تواند با دقت بیشتر، تأثیر این عناصر را در ترجمه به حداقل برساند.

آیه الله معرفت، مفسر گرانقدر قرآن در این مورد می‌نویسند: «مترجم باید خود را از هر گونه خواسته‌های درونی که ساخته محیط یا باورهای تقلیدی اوست، آزاد ساخته، صرفاً در صدد فهم مفاد آیات بدون هر گونه آرایه باشد.»^(۶)

ب: شرایط کمال مترجم

یعنی شرایطی که برای مترجم لازم است ولی بصورت طبیعی حداقل آن در هر مترجم وجود دارد اما وجود حداکثری آنها موجب کمال ترجمه می‌شود و ارزش ترجمه را بالا می‌برد.

۱- روشمندی در ترجمه

در این مورد یوجین ناید کارشناس کتاب مقدس، می‌گوید: «مترجم نه تنها باید

محتوای آشکار پیام را بفهمد بلکه ظرایفی را که از حیث سبک، رنگ و بوی پیام را تعیین کرده است تشخیص دهد^(۷).

پس مترجم لازم است قبل از شروع ترجمه روش‌ها و سبک‌ها را بشناسد و روش و سبک خود را مشخص سازد و در آن مسیر حرکت کند. و گرنه ترجمه او ناهمگون و مضطرب می‌شود و گرفتار لغزش‌های روش شناختی می‌گردد.

۲- توانایی نویسندگی

هر مترجم لازم است هنر نویسندگی داشته باشد، یعنی مترجم مطالب متن را به زبان مبدأ درک کند سپس آنها را به لباس زبان مقصد در آورد و با قلمی مناسب نگارش و به خواننده عرضه نماید. از این رو لازم است مترجم، نویسنده باشد و قلمی شیوا و روان داشته باشد. و گرنه نمی‌تواند مقصود و پیام متن را به زبان دوم بخوبی منتقل کند.

۳- تمرین و ممارست

ترجمه نیاز به تمرین عملی دارد، یعنی آموختن روش‌ها و قواعد نظری ترجمه کافی نیست بلکه لازم است که مترجم، در عمل آزموده شود. بارها بنویسد و لغزش‌های خود را ببیند و اصلاح کند و دوباره بنویسد تا متنی درخور خلق کند و مترجمی توانا شود. آیه‌الله مشکینی نیز در پایان ترجمه خویش، در شرایط مترجم به نوعی همین مطلب را یاد آور شده‌اند که: «از لوازم موفقیت مترجم، تأمل در ترجمه‌های انجام شده توسط دیگر مترجمان محترم است... باید از تجربه‌های آنان استفاده کرد.»^(۸)

۴- اعمال ذوق و سلیقه (هنرمندی در ترجمه)^(۹)

ترجمه نیازمند اعمال ذوق و سلیقه است. مترجم، هنرمندی است که با نوآوری و زیبا سازی ترجمه اثری هنری می‌آفریند.

به عبارت دیگر ترجمه علاوه بر دقت و صحت، لازم است زیبا باشد تا ترجمه‌ای درخور قرار گیرد.

البته برخی در مورد این شرط مبالغه کرده و نوشته‌اند: «مترجم چیره دست باید به اندازه نویسنده‌ای که اثرش را برای ترجمه برگزیده است ذوق داشته باشد، و یا دست

کم ذوقش از نوع ذوق نویسنده اصلی باشد.»^(۱۰)

۵- آگاهی از بار عاطفی واژه‌ها و جمله‌ها

یوجین نایدا، کارشناس کتاب مقدس در مورد شرایط مترجم می‌گوید: «مترجم نه تنها باید محتوای آشکار پیام را بفهمد، بلکه دقایق معانی را نیز باید درک کند، بار عاطفی واژه‌ها را دریابد.»^(۱۱)

۶- مراجعه پیوسته به منابع

مترجم باید در ترجمه از تکیه بر ذهنیات خودداری کرده و به علم اجمالی نسبت به معانی واژه‌ها و تفسیر آیات بسنده ننموده، بلکه پیوسته به منابع و مآخذ رجوع کند. البته این مطلب در ترجمه قرآن و مراجعه به کتاب‌های لغت از اهمیت بیشتری برخوردار است بطوری که برخی مترجمان فریب ظاهر برخی واژه‌های به ظاهر آسان و روشن را می‌خورند و به منابع لغوی برای درک معانی واژه‌ها و ریشه‌یابی آنها مراجعه نمی‌کنند و گرفتار لغزش می‌شوند.^(۱۲)

۷- دانستن ضرب‌المثل‌ها، هرگام مترجم، دست اندرکار ترجمه متون ادبی باشد

تذکر: این شرط می‌تواند به آگاهی از موضوع ترجمه باز گردد.

۸- دانستن اصطلاحات و لغات مربوط، در مورد ترجمه‌های علمی

تذکر: این شرط به مبحث آگاهی از موضوع ترجمه باز می‌گردد.

۹- آشنائی با فرهنگ، آداب، تاریخ و جغرافیای مربوط به مردمی که به آن زبان

سخن می‌گویند.

۱۰- آشنائی با سبک‌شناسی و نقد اصول کلام و جز آن

تذکر: این شرط نیز می‌تواند به روشمندی مترجم باز گردد.

۱۱- آشنائی با علوم جنبی نظیر جامعه‌شناسی، روانشناسی و جز آن^(۱۳)

تذکر: شاید این شرط برای مخاطب‌شناسی لازم باشد ولی حداقل آن کافی است.

۱۲- استاد محمد عبدالغنی حسن در کتاب «فن ترجمه در ادبیات عربی» شرایط

دیگری نیز برای مترجم از دیدگاه‌های مختلف بصورت مفصل آورده است از جمله

«قدرت بیان - تخصص در ترجمه - شناخت موضوع - آشنائی و تسلط - انعکاس روح و احساس مؤلف در ترجمه - رام کردن زبان - رعایت اسلوب»^(۱۴).

شرایط خاص مترجم قرآن

مترجم قرآن لازم است که شرایط عام ترجمه را دارا باشد، ولی علاوه بر آن لازم است که شرایط ویژه‌ای نیز داشته باشد، چرا که ترجمه قرآن، یک ترجمه ساده نیست بلکه از طرفی ترجمه کلام خداست و دقت‌ها و شرایط خاص خود را می‌طلبد و از طرف دیگر ترجمه قرآن با تفسیر پیوند خورده و شرایط ویژه دارد.

۱- دارا بودن شرایط مفسر قرآن

از آنجا که ترجمه قرآن نوعی تفسیر است و درصدد بیان معانی آیات و مقاصد آنهاست، از این رو لازم است که مترجم قرآن تمام شرایط مفسر قرآن را داشته باشد. از جمله:

- آگاهی از ادبیات عرب، برای فهم ظاهر کلام الهی در قرآن.
- آگاهی از سنت پیامبر ﷺ و اهل بیت علیهم السلام و علوم مرتبط آن مثل رجال، درایه و فقه الحدیث، برای بدست آوردن قرائن نقلی در ترجمه و تفسیر آیات.
- آگاهی از برهان‌ها و حکم‌ها و قرائن عقلی برای تفسیر و ترجمه آیات متناسب با آنها.
- آگاهی از علوم قرآن، برای تشخیص آیات مکی و مدنی، ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه و...
- آگاهی از شأن نزول آیات، برای فهم قرائن تاریخی و جغرافیایی که در تفسیر و ترجمه آیه تأثیر دارد.
- آگاهی از علوم تجربی برای فهم آیاتی که اشارات علمی دربردارد. البته با رعایت شرایط خاص تفسیر علمی و به دور از تحمیل نظریه‌های علمی بر قرآن.
- آگاهی از علم اصول الفقه، برای بدست آوردن قواعد عرفی و عقلانی محاوره در فهم آیات.

- آگاهی از علم فقه، برای فهم و ترجمه و تفسیر آیات الاحکام.

- آگاهی از تاریخ قبل از اسلام (تاریخ جاهلیت) و تاریخ اسلام، برای بدست آوردن قرائن تاریخی که در فهم آیات تأثیر دارد.

- مراجعه به تفاسیر گذشتگان برای بدست آوردن قرائن و دیدگاههای مفسران در تفسیر آیه.

- آگاهی از تاریخ ادیان و کتاب مقدس (تورات و انجیل و ملحقات آنها) برای فهم انحرافات آنها و بدست آوردن قرائن لازم در اشارات آیات قرآن به یهود و مسیحیت و ادیان دیگر، (بدون ورود در اسرائیلیات)^(۱۵).

تذکره ۱: شاید بتوانیم که برخی از موارد فوق را به آگاهی مترجم از زبان مبدأ و موضوع ترجمه بازگردانیم، ولی از آنجا که این موارد، جزئی از شرایط مفسر و مترجم نیز هست در اینجا یکبار شماره کردیم.

تذکره ۲: روشن است که وجود هر کدام از موارد فوق در مترجم، در ترجمه او تأثیر مثبت دارد و عدم هر کدام از آن موارد تأثیر منفی در ترجمه دارد. بلکه ترجمه قرآن بدون داشتن این موارد، منتهی به ترجمه به رأی می شود که نوعی تفسیر به رأی است. چون اقدام به ترجمه و تفسیر قرآن بدون علم و بدون توجه به قرائن عقلی و نقلی می شود که از مصادیق بارز تفسیر به رأی است.

برخی صاحب نظران بصورت پراکنده به شرط فوق و موارد آن اشاره کرده اند که در ذیل می آید:

آیه الله خوئی در مورد شرایط ترجمه قرآن می نویسد:

«در ترجمه قرآن، فهمیدن قرآن شرط است و فهم آن منحصر در امور سه گانه زیر است:

۱- مفهوم لفظی که عرب فصیح از ظاهر آن می فهمد.

۲- حکم عقل و فطرت سالم.

۳- تفسیری که از معصوم رسیده است.»^(۱۶)

آیه‌الله معرفت در مورد شرایط مترجم می‌نویسند: «باید دانش دینی مترجم در حدی باشد که بتواند قبل از ترجمه هر آیه‌ای به تفاسیر معتبر مراجعه کند و به آنچه خود در آغاز از آیه استنباط می‌کند اکتفا نکند.»^(۱۷)

و نیز ایشان در جای دیگر می‌نویسند: «و من ثمّ یجب ان تتوفّر فی المترجم صلاحیة هذا الشأن بالاحاطة الكاملة علی مزایا اللغتين الکلامیة، واقفاً علی اسرار البلاغة و البیان فی کلتا اللغتين، عالماً بمواضع نظرات صاحب المقال الاصل، عارفاً بالمستوی العلمی الذی حواه الکلام الاصل، قادراً علی افرغ تمام المعنی و کماله - بممیّزاته و دقائقه - فی قالب آخر یحاکیه و یمائله جهد الامکان.»^(۱۸)

هیئتی از علمای الازهر به ریاست مفتی بزرگ مصر در مورد ترجمه قرآن تشکیل شد سپس روش ترجمه تفسیری را مورد تأیید قرار داد و در این مورد دستورالعملی صادر کرد که در بخشی از آن آمده است:

۱- اسباب النزول را بعد از بحث از صحت آن ذکر کنند و برای فهم آیه از آن کمک بگیرند.

۲- اول هر سوره نوشته شود که آن سوره مکی است یا مدنی، یا چه آیه‌ای در آن سوره مکی و چه آیه‌ای مدنی است.

۳- تا آنجا که ممکن است تفسیر (ترجمه تفسیری) خالی از اصطلاحات و مباحث علمی باشد مگر آنچه را که فهم آیه می‌طلبد.^(۱۹)

یکی از نویسندگان معاصر در مورد شرایط مترجم می‌نویسد: «با توجه به اینکه ترجمه از تفسیر مشکل‌تر است، مترجم قرآن کریم باید صاحب بینش تفسیری مخصوصاً تفسیر میزان و سایر تفاسیر باشد که بتواند قبل از ترجمه هر آیه‌ای به تفاسیر معتبر مراجعه کند و به آنچه خود در آغاز از آیه استنباط می‌کند اکتفا نکند.»^(۲۰)

و در جای دیگر علم اشتقاق، صرف، نحو، علوم بلاغی، علم قرائات، کلام، اصول الفقه، اسباب النزول و قصص، ناسخ و منسوخ، تفسیر، الدرایة و فقه الحدیث، تاریخ و آگاهی از علم فقه و سایر علوم جنبی را از پیش نیازهای ترجمه برمی‌شمارد^(۲۱).

آیه الله مشکینی نیز در مؤخره ترجمه قرآن خویش، به بیان شرایط مترجم پرداخته است (۲۲).

۲- پرهیز از ترجمه به رأی

همانطور که گذشت ترجمه قرآن نوعی از تفسیر است و تفسیر به رأی جایز نیست بلکه از گناهان کبیره است. (۲۳) یعنی مترجم قرآن نمی تواند بدون توجه به قرائن عقلی و نقلی به ترجمه قرآن بپردازد.

این مطلب یکی از مبانی تفسیر و ترجمه قرآن نیز هست و رعایت آن شرط مترجم قرآن است و گرنه ترجمه او معتبر نخواهد بود.

آیه الله خوئی، در این مورد می نویسد: «نظریات شخصی که بعضی مفسرین در تفاسیرشان می آورند، از این موازین (ظاهر لفظ - حکم عقل - روایات) خارج است و آن از تفسیر به رأی است و از اعتبار ساقط می باشد و سزاوار نیست که مترجم و مفسر به آن اتکال پیدا کند.» (۲۴)

آیه الله مشکینی نیز می گوید: «صرف برگرداندن لغتی به لغت دیگر در ترجمه کفایت نمی کند بلکه سبب خطا و اشتباه می گردد.» (۲۵)

دکتر ذهبی در مورد شرایط مترجم در ترجمه تفسیری، استقلال به رأی در فهم معانی قرآن را مطرح می کند:

«اول: مترجم دارای شرایط تفسیر باشد. اما هنگامی که استقلال به رأی در فهم معانی قرآن داشته باشد و یا بر تفسیری تکیه کند که از اصول معتبر اخذ نشده باشد ترجمه او جایز و معتبر نیست.

دوم: مترجم از میل به عقاید منحرف و مخالف قرآن دور باشد.» (۲۶)

۳- طهارت روحی و رعایت آداب و اخلاق و احکام

دکتر بی آزار شیرازی نیز در این مورد به آیه لا یَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ (۲۷) استناد جسته و می گوید: «در ترجمه قرآن نیز طهارت و تقوا و لطف و توفیق الهی شرط اساسی درک حقایق متن قرآن و انتقال آن به زبان مقصد است.» (۲۸)

یوجین نایدا، سرپرست موسسه ترجمه کتاب مقدس به زبان‌های دنیا، می‌نویسد: «در ترجمه کتاب مقدس، بسیاری از مترجمان برجسته، ضرورت اتکال بر لطف و عنایت الهی را به عنوان شرط اساسی ترجمه برای مترجم مورد تاکید قرار داده‌اند. مترجمانی چون جروم، واپکلیف، لوتر، تیندال و فردریک سی، گرانت، بارها به این اتکال اشاره کرده‌اند.» (۲۹)

تذکر: البته رعایت این شروط برای مترجم قرآن سزاوار است ولی شرط تحقق ترجمه قرآن نیست بلکه شرط کمال ترجمه است.

۴- کار گروهی در ترجمه قرآن

ترجمه قرآن دارای ابعاد مختلف است که تخصص در تمام ابعاد آن معمولاً برای یک نفر ممکن نیست و یا توجه به تمام ابعاد ادبی، علوم قرآنی، تفسیری، زبان شناختی زبان قرآن و زبان مقصد و... از عهده یک نفر ساخته نیست.

از این رو لازم است که ترجمه قرآن توسط گروهی متخصص صورت گیرد و از حالت فردی خارج شود.

نخستین کار گروهی در ترجمه و تفسیر قرآن، از علمای ماوراء النهر (بین سال‌های ۳۵۰ - ۳۶۵) گزارش شده است، که به دستور منصور بن نوح سامانی، تفسیر طبری به فارسی ترجمه شد. (۳۰)

البته این ترجمه در حقیقت ترجمه تفسیر است نه ترجمه خالص قرآن.

سپس از ترجمه قرآن زین العابدین ره‌نما یاد شده که ترجمه خود را برای صد و پنجاه نفر از شخصیت‌های اسلامی فرستاد و نظر سنجی کرد، ولی همانطور که نویسنده اعتراف کرده، جمعی بودن این ترجمه چندان روشن نیست. (۳۱)

بنابراین در حقیقت اولین ترجمه جمعی قرآن بصورت رسمی توسط نگارنده و جمعی از قرآن پژوهان انجام گرفت که در سال ۱۳۸۳ ش منتشر شد.

برخی صاحب‌نظران در عصر ما به این مهم توجه کرده و این کار گروهی را پیشنهاد کردند.

از جمله آیه‌الله معرفت در مورد شرایط ترجمه و مترجم بر این مطلب تاکید می‌کند که ترجمه زیر نظر هیأت متخصصی باشد که به علوم مختلف اشراف کافی داشته باشند. تا متن مترجم از خطا و انحراف مصون باشد. (۳۲)

اینان برآنند که: «ترجمه بی غلط یک رؤیاست» (۳۳) و هیچ‌کس به تنهایی از عهده ترجمه قرآن بر نمی‌آید، و ترجمه آکادمیک از قرآن یک ضرورت است. (۳۴) چرا که ترجمه قرآن نیاز به بیست نوع دانش و فن دارد که هر کدام از آنها از عهده یک فرد بر نمی‌آید، و نیاز به کار گروه‌های سه تا پنج نفری با تخصص‌هایی از این قبیل دارد:

گروه سرپرست، گروه مشاوران، گروه علوم و فنون قرآنی، گروه تاریخ صدر اسلام، گروه صرف و نحو و اشتقاق، گروه لغت و مفردات قرآن، گروه کتاب‌شناسی قرآن، گروه متخصص حدیث، گروه متخصص در زبان و ادبیات عرب، گروه متخصص در زبان و ادبیات فارسی، گروه متخصص در ترجمه و زبان‌شناسی، گروه متخصص در فقه مذاهب اسلامی، گروه متخصص در علم کلام، گروه متخصص در تفسیر، گروه متخصص در کتاب مقدس، گروه ویراستاران ترجمه‌های قرآن، گروه مقابله‌گران با چند ترجمه منتخب، گروه تهیه و تدوین، گروه آماده‌سازی ترجمه نهایی برای تولید، گروه‌های متخصص در علوم طبیعی (طب القرآن، طب روحانی قرآن، باستان‌شناسی قرآن، جامعه‌شناسی قرآن، سنن تاریخی قرآن، جغرافیای تاریخی قرآن، سبک‌شناسی قرآن، ۲۱. گروه متخصص در اصول الفقه مذاهب مختلف اسلامی)، گروه متخصص در زبان‌های دیگر (انگلیسی، فرانسه، آلمانی، روسی) برای مقابله ترجمه نهایی، گروه پنجاه نفری از خوانندگان پیشنهاد. (۳۵)

۵- ترجمه همراه با تفسیر و متن قرآن باشد

آیه‌الله معرفت در مورد شرایط ترجمه می‌نویسد: «لازم است متن ترجمه شده قرآن کنار متن عربی قرار بگیرد تا مراجعه‌کننده در صورت مواجه شدن با اشکال بدان مراجعه کند و این توهم پیش نیاید که ترجمه می‌تواند جای قرآن را بگیرد.» (۳۶)

دکتر ذهبی در مورد شرایط مترجم قرآن می‌نویسد: «رابعاً: ان یکتب القرآن اولاً، ثم

یوتی بعده بتفسیره، ثم يتبع هذا بترجمته التفسيريہ حتی لايتوهم متوهم ان هذه الترجمة
ترجمة حرفية للقرآن» (۳۷)

پی نوشت

- ۱- تاریخ ترجمه قرآن در جهان، دکتر جواد سلماسی زاده، ص ۱۲ و اصول و مبانی ترجمه قرآن، علی نجار، ص ۳۱.
- ۲- البيان في تفسير القرآن، ص ۶ - ۵۰۵.
- ۳- نقش مترجم، ترجمه سعید باستانی، برگزیده مقالات نشر دانش، ص ۳۰.
- ۴- دکتر بهرام طوسی، مقاله «آیا می توان فن ترجمه را آموزش داد؟»، مجموعه مقالات کنفرانس بررسی مسائل ترجمه، ص ۱۷۰.
- ۵- اصول و مبانی ترجمه قرآن، علی نجار، ص ۳۲ و کیهان فرهنگی، مرداد ۶۳، ص ۱۶، احمد آرام.
- ۶- تاریخ قرآن، محمد هادی معرفت، ص ۲۰۰.
- ۷- نقش مترجم، ترجمه سعید باستانی، برگزیده مقالات نشر دانش، ص ۳۰.
- ۸- ترجمه آیه الله مشکینی، موخره (سخن مترجم)، ص ۱۱۳.
- ۹- در تکمیل این بخش از مجله مترجم، ش ۱۰، صفحه های ۴۵، ۵۶، ۲۰۲ و ۱۹۷ استفاده شد.
- ۱۰- دوباره ترجمه، مقاله یوجین نایدا، ص ۲۴ (ایشان از آقای نابوک Nabokov حکایت می کند).
- ۱۱- نقش مترجم، ترجمه سعید باستانی، برگزیده مقالات نشر دانش، ص ۳۰.
- ۱۲- آسیب شناسی ترجمه فارسی قرآن کریم در واژه و ساختار، امیر مسعود صفری، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه امام صادق علیه السلام، ص ۸۹.
- ۱۳- پنج مورد اخیر برگرفته از مقاله «آیا می توان فن ترجمه را آموزش داد»، دکتر بهرام طوسی، مجموعه مقالات کنفرانس بررسی مسائل ترجمه، ص ۱۷۰.
- ۱۴- فن ترجمه در ادبیات عربی، محمد عبدالغنی حسن، ترجمه دکتر عباس عرب، ص ۴۷ - ۵۸.
- ۱۵- در مورد شرایط مفسر نک: الاتقان فی علوم القرآن، سیوطی، ج ۲، ص ۲۱۳ - ۲۱۵ و درآمدی بر تفسیر علمی قرآن، از نگارنده، ص ۶۱ به بعد و تفسیر صحیح آیات مشکل قرآن، جعفر سبحانی، ص ۲۹۲ به بعد.
- ۱۶- البيان في تفسير القرآن، ص ۵۰۵.
- ۱۷- تاریخ قرآن، ص ۲۰۰.
- ۱۸- التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب، ج ۱، ص ۱۱۶.

- ۱۹- مجله الازهر، ش ۷۰، ص ۸-۶۴۹ و مناهل العرفان، زرقانی، ج ۲، ص ۶۵.
- ۲۰- اصول و مبانی ترجمه قرآن، علی نجار، ص ۳۱.
- ۲۱- ر. ک. همان، ص ۳۵-۳۸.
- ۲۲- ر. ک. ترجمه قرآن آیه الله علی مشکینی، موخره (سخن مترجم)، ص ۶۱۲-۶۱۳.
- ۲۳- عن رسول الله ﷺ: من قال القرآن برأيه فليتبوء مقعده من النار (سنن ترمذی، ج ۵، ص ۱۹۹) عن الرضا ۷ عن آباءه... قال الله جل جلاله: ما آمن بي من فسر برأيه كلامي (عيون الاخبار الرضا عليه السلام، صدوق، ج ۱، ص ۱۱۶).
- ۲۴- البيان في تفسير القرآن، ص ۵۰۵.
- ۲۵- ترجمه قرآن آیه الله مشکینی، موخره (سخن مترجم)، ص ۶۱۲-۶۱۳.
- ۲۶- التفسير والمنسرون، ج ۱، ص ۲۹-۳۰.
- ۲۷- واقعه / ۷۹.
- ۲۸- قرآن ناطق، ج ۱، ص ۲-۳۶۱.
- ۲۹- درباره ترجمه، مقاله «Toward ascience of Translation» اثر یوجین نایدا، ص ۲۵.
- ۳۰- ترجمه تفسیر طبری، به اهتمام حبیب یغمائی، ج ۱، ص ۵.
- ۳۱- پیوست های ترجمه قرآن، بهاء الدین خرمشاهی، چاپ دوم، ص ۶۲۹، رحلی.
- ۳۲- تاریخ قرآن، محمد هادی معرفت، ص ۱۹۹ و ۲۰۰.
- ۳۳- مجله بینات، مقاله رؤیای ترجمه بی غلط قرآن. بهاء الدین خرمشاهی، سال اول، ش ۳، ص ۶۴.
- ۳۴- همان، ش ۱، ص ۷۷ مقاله ضرورت ترجمه آکادمیک از قرآن، دکتر احمد احمدی.
- ۳۵- قرآن ناطق، ج ۱، ص ۵-۹۴ و فصلنامه حوزه و دانشگاه، سال دوم، ش ۵، ص ۶۶ و پیوست های ترجمه قرآن، بهاء الدین خرمشاهی، ص ۶۲۹-۶۳۰، رحلی، چاپ دوم و اصول و مبانی ترجمه قرآن، علی نجار، ص ۳۳.
- ۳۶- تاریخ قرآن، محمد هادی معرفت، ص ۲۰۰.
- ۳۷- التفسیر و المفسرون فی ثوبه التثیب، ج ۱، ص ۳۰.

شروېشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی